

Հ. ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՍԵՒ ԼԵՌԱՆ ՎԱՆՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԲԱՆԱԼԻ ԲԱՌԵՐ. Ղեւոնդ Ալիշան, Կիլիկիա, Սեւ Լեւոն վանքեր, դպրութեան միջազգային կենտրոն, յունական, լատինական, հայկական, արաբական աղբիւրներ, ձեռագրեր

«Ի Սեւա մըքիմ լեւոն անուանալ՝
Ուր եմ հոգիք լուսաւորեալ,
Զյոզնաւորդով կեանքս թողեալ,
Զոր եւ երազ էր ծանուցեալ,
Եւ զանաւարմոց կեանս ընկալեալ
Զքանի սիրողըմ հաւաքեալ
Եւ առ իմքեան բնակեցուցեալ,
Զգիրըս Հոգւոյմ միշտ ընթերցեալ,
Եւ ընդ նոսիմ յար խօսակցեալ»:

(Ներսէս Շնորհալի)

Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի կամ Քերովբէ Ալիշանեան Պետրոս—
Մարգարի լուծման հայագիտութեան համար անգնահատելի է. նրա
հետազոտութիւնները մինչեւ ցայժմ չարունակուծ են զարմացնել
գիտնականներին եւ յաճախ գրեթէ միջնադարեան աղբիւրի կար-
գաւիճակ ստանում այլուր չվկայուած տեղեկութիւնների շնորհիւ:
Նա, ի թիւս կարեւոր, հետաքրքրական եւ բազմաբնոյթ նիւթերի՝
անդրադարձել է նաեւ հայկական վանքերին վերաբերող թեմային,
ջանալով պարզել դրանց տեղադրութիւնը, այդտեղ կատարուած
անցքերը՝ օտար լեզուներից թարգմանելով դրանց մասին եղած
կարեւոր տուեալները:

Հայր Ալիշանի ուսումնասիրութեան ծիրից չեն վրիպել նաեւ
Սեւ Լեւոն վանքերը, որոնց մեծ գիտնականն անդրադարձել է
տարբեր երկերում:

Ընդամիջարկելով թեման՝ կ'ուզէի ասել, որ փաստորէն Ալի-
շանի վանորէից տեսութեանը նուիրուած աշխատութիւնները քար-
տէղադրութեան եւ աշխարհագրութեան ոլորտին են պատկանում:

Չափազանց կարեւոր քարտեզագրութեան դէպքում բաւական զգալի առաջընթաց կայ, եւ պատմական քարտեզները մեծ հետաքրքրութիւն են վայելում արժանանալով խորամուտ քննութիւնների եւ հրատարակութիւնների: Նոյնը չի կարելի ասել աշխարհագրութեան վերաբերեալ. այսօր այն շատ քիչ մարդկանց է հետաքրքրում եւ, ցաւօք, կարծես թէ մահացող գիտութիւն կարող է համարուել: Սակայն հայր Ալիշանի երկերում աշխարհագրութիւնն այնքան խորը եւ գրաւիչ է ներկայացուած, որ նման մատուցման դէպքում աշխարհագրական այդ տեղեկութիւնները՝ քարտեզների եւ տեղանունների ներգրաւմամբ կարող են հիմք հանդիսանալ ժամանակակից տեսութիւնները կազմաւորելու համար եւ մեծապէս նպաստել խնդրին առնչուող հետազոտութեանը: Այսինքն՝ այդ ոլորտը հայր Ալիշանը հասցրել է մի այլ՝ աւելի բարձր եւ լուրջ կարգավիճակի: Նման մօտեցման կիրառման դէպքում, կարծում եմ, կը փոխուի որոշ չափով աշխարհագրութեան (մասնաւորապէս պատմական աշխարհագրութեան) վերաբերեալ եղած իրավիճակը. այն կարող է արժանանալ նաեւ երիտասարդութեան հետաքրքրութեանը:

Սեւ Լեռան բազում վանքերը հանդիսացել են դպրութեան իւրովի մի միջազգային կենտրոն, որտեղ ապրում եւ աշխոյժ աշխատանք էին ծաւալել ժամանակի ասորիի, հայ, յոյն, լատին, վրացի եւ այլ՝ առաջադէմ գիտնական վարդապետներ, վանականներ, որոնք կարող էին գտնել այստեղ ոչ միայն հոգեւոր ուղեցոյցներ, այլեւ գիտական նորութիւններ: Նրանց սրբակեաց կեանքի մասին են վկայում Ներսէս Շնորհալու վերաբերեալ բառերը՝ դատելով որոնցից կարելի է նկարագրել այդ կեանքը հետեւեալ կերպ. գիր եւ գրականութիւն սիրող («գրանի սիրողսն հաւաքեալ») այդ

- 1 Տե՛ս Ալիշանի մեջբերած տեղեկութիւնն այդ մասին. «*Montagna Nigra dicitur in quo multi sunt heremitæ ex omni genere et natione, et plura monasteria monachorum, tam Græcorum quam Latinorum...*» (Marino Sanuto, *Liber Secretorum Fidelium Crucis, Hanoviae 1611*, III, V. 4, p. 174.) = «Աւուս է, որ Սեւ Լեռներում շատ ամապատականներ կային՝ քաղում ցեղերից եւ ազգերից. շատ էին նաեւ միայնակեացների վանքերը՝ թէ՛ յոյների եւ թէ՛ լատինների...»: Մարիմոյ Սանուտո Աւագը (1260-1338) վեմտիկցի պետական գործիչ եւ աշխարհագրագետ էր, որն առաւել յայտնի է խաչակրաց ոգին եւ շարժումը վերակենդանացնելու իր փորձերով, ինչը եւ ջանացել է արապայտել իր միակ, բայց ծաւալում եւ հետաքրքրական, փարսկերէնով յագեցած այս աշխատանքում: Նա այցելել էր Սեւ Լեռան վանքերը, և այս տեղեկութիւնը միակը չէ նրա երկում, տե՛ս օրինակ էջ 244:

միայնակեացները՝ լուսաւորուած հոգիները («հոգիք լուսաւորեալ»), ապրում էին մեկուսացուած («եւ առ իմեհան քնակեցուցեալ»)՝ հրեշտակների կեանքով («զամմարմնոց կեանս»), մշտապէս ընթերցելով Աստուածաշունչը («զԳԻրս Հոգւոյն միշտ ընթերցեալ»)՝²:

Անհասկանալի պատճառներով յոյժ ուշադրաւ այս թեման շատ քիչ է ուսումնասիրուած³, մասնաւորապէս խորհրդային շրջանում, մինչդեռ այն միջնադարեան Հայոց Եկեղեցու, հայ մշակոյթի, դաւանաբանութեան, քաղաքականութեան, գիտութեան եւ կրթութեան վերաբերեալ հարուստ նիւթ է պարունակում: Հէնց դրա մասին է Ղեւոնդ Ալիշանի հետեւեալ նկատառումը.

«Պիտանի հետազոտութիւն մը պիտի ըլլայ այս բազմաթիւ վանորէից մնացորդքը եւ հետքը քննել, որչափ որ տեղին եւ տեղը բոնող թիւրքմէնից կամ մամնեաց դժարութիւնն թողու: Մեր պատմաց քով հազիւ 10 կամ 12 անուն կը գտնեմք Ասորոց եւ Հայոց վանաց: Մերայոց մէջ ամենէն անուանին էր Կարմիր վանքն մօտ ի Քեսուն, իշխանամիստն Գող վասլին, եւ անոր մօտ Արեգի վանքն...»⁴:

Թերեւս կարելի է ասել, որ վերջերս աշխուժութիւն է նկատուում այս թեմայի վերաբերեալ, մասնաւորապէս երիտասարդների կողմից⁵: Ի հարկէ, Ալիշանի ասած «հազիւ 10 կամ 12 անուն»ը

2 ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Վիպասանութիւն, ռիթ, ռոգ եւն, <http://digilib.aua.am/book/300/305/>

3 WEITENBERG, J. J. S., "The Armenian Monasteries in the Black Mountain, East and West in the Medieval Eastern Mediterranean I. Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality" (Orientalia Lovaniensia Analecta, 147), Leuven-Paris-Dudley, MA, ed. by K. Ciggaar and M. Metcalf, 2006, 79-93; ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Լ., Խաչակիրները եւ հայերը, Երեւան 2005, հտ. Ա., 421; ՇԻՐԻՆԵԱՆ, Է. Մ., Դպրութիւնը Կիլիկեան Հայաստանի Սեւ Լեռան հայկական վանքերում [Teaching and learning at the Armenian Monasteries on the Black Mountain of Cilician Armenia], ի Բանբեր Մատենադարանի 21, Երեւան 2014, 351-362; КАЗАРЯН, О., Церковные контакты армян-халкидонитов и латинян в период крестовых походов на Восток (XI-XIII вв.), <http://deusvult.ru/102-tserkovnye-kontakty-armyan-khalkidonitov-i-latinyan.html>:

4 ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻԾԱՆ, Շնորհալի եւ Պարագայ իւր, Վեցնտիկ 1873, 49:

5 Այսպէս, Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ասպիրանտ Դաւիթ Գեորգեանը ստանձնել է ատենախօսութիւն գրել հէնց այս թեմայով, իսկ Գ. Դաւիթեանը հրապարակել է շատ հետաքրքրական մի յօդուած, որում արժեքաւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Սեւ Լեռան քաղում վանքերի վերաբերեալ՝ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ, Գ., Հայկական վանքերի եւ եկեղեցիների մասին յիշատակութիւններ Արու ալ-Մաճարիի երկի անյայտ էջերում, ի Բանբեր Մատենադարանի, N 26, Երեւան 2018, 22-57:

այսօր հասել է մի քանի տասնեակի՝ շնորհիւ ձեռագրերի յիշատակա-րանների նիւթի ներգրաւման, ինչպէս նաեւ թեմային վերաբերող օտար աղբիւրների ուսումնասիրութեան: Այս առումով վերջերս յայտնաբերուած արաբական աղբիւրները՝ ի թիւս այլոց, արժէքաւոր տեղեկութիւններ են պարունակում նաեւ Սեւ Լեռան հայկական վանքերի մասին: Դրանք լիովին փոխում են մեր պատկերացումը խնդրոյ առարկայ վանքերի մասին, այնտեղ ապրող վանականների եւ դրանց թուի (ինչպէս վանքերի, այնպէս էլ վանականների) մասին. պարզւում է, որ դրանք ոչ թէ մի քանի տասնեակ են, այլ մի քանի հարիւրն են.

«Անտիոքի մերձ գտնուում են Սեւ լեռները, որոնց շրջակայ-
քում 700 հայկական վանք կայ, որոնցից իւրաքանչիւրը շրջապարիսպ,
աշտարակ ունի, որոնց շուրջը՝ վանականների համար նախատեսուած
մենասոցեր: Այնտեղ եպիսկոպոս կայ⁶ եւ 700 եւ ւելի մեծակեաց վա-
նական»⁷:

Քիչ ստորեւ, Սեւ լեռների անապատներ վերնագրի ներքոյ,
այս տեղեկութիւնը կարծես թէ կրկնւում է որոշ յաւելումով.

«Սեւ լեռների անապատներ: [Արդէն] յիշուել են Սեւ լեռներում
գտնուող մի շարք վանքերը: Հայերն այնտեղ 700 մենաստան ունեն՝
բնակեցուած եպիսկոպոսներով, քահանաներով, վանականներով,
մեծաւորներով եւ մենակեացներով՝ [դեռ] չհաշուած այն վանքերը,
որոնք չեն յիշատակուել՝ նրանցում վանականների քիչ լինելու պատ-
ճառով: Նրանցից իւրաքանչիւրում մօտ 10 վանական կայ՝ ի լրումն
այն անհաշուելի թուով վանականների, որոնք Անտիոքի շրջակայքում
կան, Կեսարիայում, Մարաշում, Տարսուսում, Կիլիկիայում եւ յարակից
այլ վայրերում»⁸:

Հետաքրքրական է նաեւ այս յօդուածի տեղեկութիւններն
առ այն, որ ԺԴ-ԺԵ. դդ. արաբագիր հեղինակները Սեւ լեռները
երբեմն նաեւ Հայկական լեռներ են անուանել⁹:

6 Այսպէս յօրինակին:

7 ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ, Գ., մշ. աշխ., 40-41:

8 ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ, Գ., մշ. աշխ., 41-42:

9 Ամդ, 40-41, տե՛ս համար 70 ծանօթագրութիւնը. «Արաբագիր հեղինակները
Սեւ լեռները երբեմն մտնւում են «Հայկական լեռներ» եւ կոչել, ինչպէս օրինակ
Աբու ալ-Ֆիդան (մահ. 1331 թ.) եւ նրանից օգտուած ալ-Կալիպաշանդին
(մահ. 1418 թ.). «Ալ-Լուքֆամի լեռները ձգւում են մտնւում դէպի հիւսիս,
մինչեւ որ հասնում են Սահիւմին, ալ-Շուղրին, ալ-Բաքֆասին եւ ալ-

Սեւ Լեռների հայկական վանքերը մաս էին կազմում Ամանոսի եւ, թերեւս, Տաւրոսի լեռների վրայ տեղակայուած բազմաթիւ վանքերի: Դրանց գործունէութիւնը գրանցուած է դեռեւս Ե.-Ձ. դարերից, սակայն այդ շրջանի վերաբերեալ տեղեկութիւնները սակաւաթիւ են: Ի տարբերութիւն դրան, սկսած ԺԱ. դարից, կարելի է խօսել այդ վանքերի գործունէութեան ծաղկման, եւ անգամ «միջազգային» շրջանի մասին: Ի դէպ, այդ ժամանակ, Կիլիկիայի սահմաններն արեւելքում անցնում էին հէնց Ամանոսի լեռների վրայով¹⁰: Սակայն Սեւ Լեռների վանքերի այս շրջանին վերաբերող տուեալները եւս չատ չեն: Յունական, լատինական եւ հայկական աղբիւրներում առկայ են վկայութիւններ, որոնք փաստում են այս վանքերում բնակուող տարբեր ազգերի վանականների միջեւ եղած որոշ դաւանաբանական տարաձայնութիւնների եւ անգամ լարուածութեան մասին, սակայն միեւնոյն ժամանակ, յենուելով այդ իսկ աղբիւրների տեղեկութիւնների վրայ, կարելի է խօսել թրուարկուած ազգերին պատկանող վարդապետների մրցակցութեան եւ գիտական նիւթի ու մօտեցումների բաղդատման մասին: Պարզ է, որ այս ամէնը եւս նպաստեց, մասնաւորապէս, հայկական, վրացական եւ ասորական գրականութեան հարստացմանը:

Դատելով աղբիւրներին՝ սկսած ԺԱ. դարից, Սեւ Լեռների հայկական վանքերը բազմաթիւ էին, ընդ որում հայերը ներկայացուած էին այստեղ ոչ միայն առաքելական դաւանանքով. օրինակ կային նաեւ քաղկեդոնական հայերի վանքեր: Շնորհիւ զանազան աղբիւրների, մասնաւորապէս յիշատակարանների, մեզ են հասել Սեւ Լեռան հայկական վանքերի անուանումները, օրինակ՝ Կարմիր Վանք, Շափիրին, Քարաշիտու, Պառլաոյ («դրախտ Աստուծոյ»), Պաղակձիակ, Արքայաքաղին, Արեգ կամ Արեգնի (Արեգին) վանք կամ անապատ, Վարդկան, Բարսեղեանց, Շուղր վանք կամ անապատ, Մաշկեւոր, Կաստաղոն, Խորին անապատ, Մատին, Առաքելոց վանք, Սուրբ Պօղոս, Յեսուվանք, Չորուի Կոզեռն, Ռոդիու, Սուրբ Գէորգ եւ այլն: Ինչպէս նշեցինք, այստեղ ապրում էին նաեւ քաղկեդոնական հայեր¹¹, եւ թրուարկուած այս վանքերի թուրք նրանց էին պատկանում օրինակ՝ Պաղակձիակը, ս. Աստուածածին, Արեգ եւ Ռոդիու վանքերը: Ի դէպ, վերջինիս մասին

Կուսէյրիմ: Յիշեալ լեռներն աւարտում են Ամտիոքի մօտ եւ կտրւում, եւ մրամց առջեւ երեւում են գալիս Հայոց լեռները»:

10 WEITENBERG, J. J. S., 62. աշխ., 79-83:

11 Այս մասին մամրամասն տե՛ս, ՇԻՐԻՆԵԱՆ, Է. Մ., Դպրութիւնը..., 353:

ուշագրաւ տեղեկութիւններ է յայտնում Նիկոն Սեւեռնցին¹², որն իր հետ կատարուած բազում իրադարձութիւններից յետոյ հանգրուանում է Ռոիդիոս վանքում, որտեղ, ինչպէս հէնց նա է ասում, շատ քաղկեդոնիկ հայեր էին բնակւում: Այսինքն՝ սա էլ հետաքրքրական մի փաստ է, որ փաստօրէն հայերին պատկանող վանքերում, նրանց հետ կարող էին ապրել նաեւ օտարները:

Հարկ է նաեւ նշել, որ հնարաւոր է ենթադրել, որ այստեղ նշուած որոշ վանքերը կարող էին ներկայացուած լինել մի քանի կառոյցներով մի անուան տակ, այսինքն՝ վանական համալիրը կարող էր պարունակել մի քանի մենաստան: Օրինակ՝ յայտնի Կարմիր Վանքը, որն անգամ կաթողիկոսանիստ է եղել, յաճախ չիօթւում է ոչ պակաս հռչակ վայելող Շուղր անապատի հետ: Շատերի մօտ անգամ գայթակղութիւն է առաջանում նոյնացնել դրանք, մինչդեռ հնարաւոր է ենթադրել, որ այդ վանքերը եղել են միեւնոյն վանական համալիրի կազմում: Եթէ ընդունենք նման մտածելակերպը այդ դէպքում զարմանալի չի թուայ վերը նշուած արաբական աղբիւրների տուեալները 700 հայկական մենաստանների վերաբերեալ: Այդ թիւը շատ տպաւորիչ է Սեւ Լեռների բաւական ընդարձակ տարածքի համար, որոնք թերեւս գրաւում էին թէ՛ Ամանոս եւ թէ՛ Տաւրոս լեռների մակերեսը:

Ինչեւէ, նշենք նաեւ, որ այս վանքերում գործել եւ սովորել են այնպիսի համբաւաւոր վարդապետներ, ինչպիսիք էին Ստեփանոս Մանուկը եւ նրա աշակերտներ Իգնատիոս Սեւեռնցին, Գրիգոր Պահլաւունին, Ներսէս Շնորհալին, Սարգիս Շնորհալին եւ այլք: Կան նաեւ անուններ, որոնք շատ մեծ ներդրում են ունեցել Սեւ Լեռան կենտրոններում ուսանողներին կրթելու եւ գիտութիւնը զարգացնելու համար, սակայն նրանց վերաբերեալ, բացի անունից գրեթէ ոչինչ չգիտենք: Օրինակ, հէնց վերը յիշատակուած Ստեփանոս Մանուկի մասին բացի այն, որ նա Շնորհալի վարդապետների մի ամբողջ երամ է կրթել (ինչն արդէն չափազանց մեծ ներդրում է), ոչինչ չգիտենք: Այս մասին է գրում հայր Ալիշանը՝ անդրադառնալով «Ստեփանոս Կարմիրվանցի կամ Գիտնականի» գործունէութեանը.

«...Ասաց ում յիմաստնոցն, եթէ ծածկեալ գիտութեան վարդապետի՝ րեքան են աշակերտում: Եւ ահա շատ աշակերտներն գատ (որոց անուանքն ալ ծածկուած են) կան չորս աշակերտք ծանօթ,

12 Անդ, 355-358:

չորս արծաթի քերամք, որք մեր ժԲ. մեծանշան դարուն դպրութեան եւ գիտնոց պարագլուխք եմ, եւ ամենէն ընտիր եւ յստակ հայկաբանութեամբ եւ վայելչարանութեամբ գրողք. Իգնատիոս եպիսկոպոս՝ Ղուկասու աւետարանի մեկնիչն, Սարգիս վարդապետ, Կաթողիկեայց թղթոց մեկնիչն, եւ երկոքին Պահլաւունի հարազատս՝ Գրիգորիս եւ Ներսէս. Որոց նման մաքուր եւ շնորհազարդ գրողք կամ չեն եղած կամ շատ քիչ իրենցմէ առաջ եւ ետեւ, եւ յետ Ե. դարու Թարգմանչաց՝ անոնց հաւասար օրինակագիրք եմ հայերէն դպրութեանց»¹³:

Բազում էին նաեւ Հայաստանից Սեւ Լեռ մեկնած վարդապետները, նրանց թւում էին. Գէորգ Մեղրիկը, Գրիգոր Լոռեցին, Կիրակոս Բանասէրը, Մխիթար Գօշը եւ այլք: Ուսումնասիրելով այս հեղինակների գործունէութիւնը՝ հնարաւոր է ասել, որ Սեւ Լեռնան Հայկական վանքերում տեղի ունեցաւ հին, երբեմն անգամ մոռացուած, աւանդոյթների հաշտեցումը նոր գիտական մօտեցումների հետ, ինչը մեծ զարկ տուեց Հայկական միջնադարեան սքոլաստիզմի զարգացմանը եւ մասնաւորապէս Աստուածաշնչի մեկնութիւնների Հայկական դպրոցի յետագայ գործունէութեանը եւ ուժեղացմանը: Թերեւս կարելի է ենթադրել, որ Սեւ Լեռների թէ՛ վանքերի եւ թէ՛ վանականների բազմութիւնը պայմանաւորուած էր նաեւ անհանգիստ ժամանակներով, բազում յարձակումներով, որոնցից որոշ չափով կարելի էր պատասպարուել Սեւ Լեռների երբեմն անանցանելի բարձրունքների վրայ, թէպէտեւ, ինչպէս վկայում են պատմական փաստերը, յաճախ անգամ դա չէր օգնում:

Այս հարցերն Ալիշանը քննարկում է նաեւ «Սիսուան»¹⁴ հանգամանալից աշխատութեան մէջ, որտեղ երկու մասով՝ «151. Ճկեր գաւառ. - Սեւա Լերիմք. Բռնաւորք կողմանցս» եւ «152. Վանդրայք Սեւա լերիմ» վերնագրերի ներքոյ լուսաբանում է խնդրոյ առարկայ լեռներին վերաբերող հարցերը¹⁵: Առաջինում՝ տեղակայուած են տուեալներ կապուած վանքերի անուան, այդտեղ աճող բուսականութեան, աշխարհագրական դիրքի եւ այլն, իսկ երկրորդում՝ վանքերի գործունէութեան եւ այնտեղ կենցաղավարող անձերի վերաբերեալ:

13 ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, *Շնորհալի եւ Պարագայ իւր*, 51:

14 ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, *Սիսուան. Համագրութիւն Հայկական Կրիկիայ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վեներիկ 1885; ALISHAN, G., Sissouan ou l'Arméno-Cilicie description géographique et historique. Venise - St. Lazare 1899:*

15 Ամդ, 402-411:

«Վանորայք Սեաւ լերին» հատուածում հայր Ալիշանը տասներեք կէտերով կամ անուններով (որոնցից իւրաքանչիւրը մի վանքի է վերաբերում) անդրադառնում է հայ պատմիչների կողմից վանքերի վերաբերեալ վկայուած տեղեկութիւններին եւ յաւելում դրանք նորանոր նիւթերով: Նախ Ալիշանը յայտնում է որոշ տեղեկութիւններ այդ վանքերի պատմութեան (մասնաւորապէս կանգ առնելով խաչակրաց ժամանակաշրջանի վրայ եւ մէջբերելով հայ պատմիչների գրուածքներից¹⁶) եւ այդտեղ գործող ազգերի վերաբերեալ: Ալիշանը նշում է, որ դրանք պայծառացել էին դեռեւս «գիտութեամբ դարուցն» եւ այնպէս էին փայլում, որ անգամ արժանացել էին «Սուրբ» անուանուելու:

«...եւ այնքան պայծառ փայլեալ ի լերինքս՝ մինչեւ Սուրբ անուանիլ սոցա իբր յատուկ անուամբք, որով հռչակին ստեպ առ պատմիչս մեր ի ԺԱ.-ԺԳ. դարս. իբրեւ գերծ եւ անփոյ՞ դադարք հոգեսիրաց, կրօնաւորաց եւ անապատականաց այլ եւ այլ ազգաց, որոց երեք գլխաւորք, Հայք, Ասորիք եւ Յոյնք, երեցուն եւս աշխարհացն միջասահման գոլով տեղույն, յորս յարեցան եւ Վրացիք, ապա եւ Լատինք յաւուրս խաչակրաց»¹⁷:

Պատմելով Իգնատիոս վարդապետ Սեւեռնցու Ղուկասի Աւետարանի մեկնութեան գրելու պարագաների մասին, նա անդրադառնում է նաեւ այն վանքին, որտեղ ստեղծագործել էր Իգնատիոսը եւ բնութագրում ոչ միայն այդ վանքը, այլեւ Սեւ Լեռների վանքերի համաստեղութիւնը՝ անուանելով այն «համալսարան»:

«Բայց մեր յիշատակելս զսա՝ ոչ վասն ընկերակցութեանն եւ դպրութեանցն է, այլ զի ի նոյն լեռնափակ համալսարանս վարժեցաւ, եւ յայլում մեծաստանի գրեաց զոսկեղինիկ եւ զմիակ ծանօթ մեզ մատեանն այն Մեկնութեան. եւ կոչէր մեծաստանն. (Ը.) Շափիքին»¹⁸:

Սեւ Լեռան վանքերի վերաբերեալ Ղեւոնդ Ալիշանի հետազոտութիւններն ունեն նաեւ մի շատ հետաքրքրական ու կարեւոր զարգացում. դրանցում մեծ գիտնականը անդրադառնում է նաեւ այդտեղ եղած հայկական վանքերի յետագայ ճակատագրին, մասնաւորապէս, երբ դրանք կապուած են իտալիայի հետ: Մէջբերուած բազում տեղեկութիւններից ակնյայտ է դառնում, որ շատ

16 Օրինակ, ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՏԻ, ..., Զ., ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՏԻ, ..., ՂԶ., տե՛ս, ԱԼԻՇԱՆ, Սխուման, 403:

17 Անդ, 404:

18 Անդ, 409:

վանքեր պահպանուել են հայերի անուան տակ եւ յետագայում աւանդաբար կրել այդ անուանումը, անգամ այն դէպքերում, երբ արդէն եղբայրութեան մէջ չկար այլեւս եւ ոչ մի հայ:

Այս առումով ամենահետաքրքրականն են Ժ. եւ ԺԳ. համարների տակ վկայակոչուած Լատին վանքերը: Այսպէս, Ժ. կէտից կամ գլխից տեղեկանում ենք, որ այս վանքերի շարքում առկայ էր Բենեդիկտեան միաբանութեանը պատկանող Ս. Գէորգ վանքը, որի Անգեր (Angerius) անունով արքահայրը յիշատակուած է 1140 թ. տակ¹⁹:

Լատինաց յաջորդ (ԺԱ.) մենաստանի մասին հայր Ալիշանը յայտնում է. «...էր Կիստերսեան միանձանց՝ ի լերինքս, Ս. Սարգիս, de Jubino մակամուսնեալ, եւ յիշեալ յ'ԺԲ. դարու»²⁰: Սա հէնց այն դէպքն է, երբ Ալիշանը, առանց որեւէ երկ յղելու, առաջ է բերում տուեալներ, եւ փաստօրէն իր այս գործն է դառնում միակ աղբիւրը, քանի որ այս տեղեկութիւնը չկայ այլուր:

ԺԲ. համարի ներքոյ Ալիշանը տեղադրում է բաւական հետաքրքրական տեղեկութիւն՝ քաղուած արքունական մի նամակից, որում խօսուում է Փոքր Ասիայում գտնուող Ս. Գէորգ հայերի վանքի մասին, որը նա համարում է.

«...ի լատինական վանիցս էր աներկբայապէս», եւ որը «թւպէտ չասի յայտնապէս ի Սեաւ լերինս լինել, այլ հաւանելի է. գի միւսն որ ի Գահս Կիլիկիոյ՝ վաղ ուրեմն խափանեալ էր, եւ տեղին ընդ այլագգեաց ձեռամբ անկեալ»²¹:

Նամակում նշուած է, որ այս վանքի առաջնորդն էր Ներսէս, որն իր ընկերոջ՝ Յակոբ անունով մի վանականի հետ²² ճանապարհորդում էր արեւմտեան երկրներով «ի հաւաքել անդ մուէրս ի պէտս շինութեան եւ նորոգութեան եկեղեցեաց եւ վանորէից՝ աւերելոց յասպատակաց. եւ ի սկիզբն 1364 ամի՝ գոյով ի Լոնտոն, ընկալաւ յՆդուարդայ Գ. Թագաւորէ գիր ընծայութեան (յ'7 փետրուարի) առ հպատակս իւր, շրջել յուխտս աշխարհին Անգղիոյ՝ մինչեւ ցամ մի»²³:

19 Անդ, 410:

20 Անդ:

21 Անդ:

22 «Venientes ad nos religiosi viri, Fratres Nersis abbas Monasterij S. Georgij in Armenia Minori, et Jacobus ejus commonacus...» («Մեզ մօտ եկան այրք կրօնաւորք՝ եղբայրներ Ներսէսը՝ Փոքր Ասիայի Ս. Գէորգ վանքի առաջնորդը եւ Յակոբը՝ նրա ընկերակիցը...»), ԱԼԻՇԱՆ, *Սիսուան*, 410:

23 Անդ, 410:

Այսինքն՝ այստեղ մենք գործ ունենք այսպէս կոչուած Ս. Գէորգ հայերին պատկանող մի վանքի հետ, որը ենթադրաբար (ըստ Ալիշանի) գտնուում էր Սեւ Լեռան վանքերի տարածքում:

ԺԳ. համարի տակ Ալիշանը յաւելում է մէկ այլ լատինական անանուն վանք, որի մասին ասում է.

«...մեզ անյայտ՝ մեմաստան մի Սեաւ լերին, յորմէ ի սկիզբն ԺԴ. դարու, նեղեալ ի ստէպ արշաւանաց Եգիպտացոց, յաւուրս Հեթմոյ Բ., խոյս տուեալ վանահայրն Մարտիրոս՝ միով ընկերաւ, գոր Գուլիելմոս կոչեն Լատինք (գի առ նոսա գտանի վաւերական պատմութիւնս), եկին ի Գեմուա, մաւուք մոցին Գեմուացոց, եւ շնորիս գտեալ ի քաղաքացեացն, խնդրեցին ի Քահանայապետէն (Կղեմայ Ե.) հաստատել անդ վանս. որում հաւանեցաւ սա կոմդակաւն ի 20 փետր. 1307. քայց ոչ կարելով մոցա գտանել տեղի պատշաճ ի քաղաքին՝ ձեռն արկին արտաքոյ՝ այլ ոչ հեռի՝ կառուցանել վանս եւ եկեղեցի մի փոքր յանուն Ս. առաքելոյն Բարդուղիմէոսի, յագարակի քարեպաշտի ուրումն՝ որ ետ մոցա գտեղին. եւ վերստին խնդրեալ՝ ընկալան ի Քահանայապետէն զհաստատութիւնն, հանդերձ շնորհիւ՝ յարելոյ ի մոյն եւ գերեզմանատուն: Ջայս ամենայն ծանուցանէ միւս եւս կոմդակ Կղեմայ (յ'2 ապրիլի, 1309), ուղղեալ առ Մարտիրոս առաջնորդ եւ առ ընկերութիւն տանն Հայոց Սեաւ լեռնեայց ի կարգէ Ս. Բարսղի: Այս եղև մայրավանք այլոց յովից յայլ եւ այլ քաղաքս Իտալիոյ, որք կոչէին վանորայք Բարսեղեանց կամ Հայ Նորարց (Frati Armeni), թէ եւ յետ սակաւուց Իտալացիք միայն կրօնաւորէին ի նոսին. այլ ամուն Հայ եղբարց եւ կարգի՝ տեւեաց ցրարձումն ուխտին՝ յամի 1650: Իբրեւ ազգի նախագոյն ծանօթացելոյ Քրիստոսի՝ ոմն յազմուաց Գեմուայ գերաշալի Պատկեր Դաստառակին, որ բերեալ էր յարեւելից, կտակեաց վանականացն այնոցիկ Հայոց, ուր եւ ցարդ պատուի մեծապէս, եւ յանուն Հայոց կոչի տակաւին եկեղեցին, յորում կայ եւ տապան հայագիր, այլ մոր թուականաւ 1687 ամի»²⁴:

Այս տեղեկատուութիւնը յայտնում է մեզ մի շարք կարեւոր փաստեր. նախ եւ առաջ որ ԺԴ. դարում տարաբնոյթ արշաւանքների պատճառով վատթար վիճակում գտնուող Սեւ Լեռների վանքերը լքում էին վանականների կողմից: Երկրորդ. որ կաթողիկէ դաւանանք ընդունած վանահայր Մարտիրոսը իր ընկերոջ՝ Գուլիելմոսի հետ գալիս է Գեմուա եւ խնդրում քահանայապետին, որպէսզի նա թոյլատրի այնտեղ վանք հաստատել: Քաղաքում

պատշաճ տեղ չգտնելու պատճառով քահանայապետը նրանց համար հողամաս է յատկացնում ոչ հեռու քաղաքից, որտեղ կառուցուում է վանք եւ Սբ. Բարդուղիմէոսի առաքելի անունը կրող մի փոքր եկեղեցի: Արդեօք սա չի՞ յիշեցնում հէնց Մխիթարեան միաբանութեան հիմնադրման պատմութիւնը: Երրորդ. «ընկերութիւն տանն Հայոց Սեալ լեռնայց ի կարգէ Ս. Բարսի» արտայայտութիւնը կարող է ընկալուել, որ նրանք այստեղ միաբանութիւն հիմնեցին, ինչը եւս մի կռուան կարող է ծառայել վերն առաջարկուած Մխիթարեանների ուխտի նմանութեան վարկածի օգտին: Զորրորդ. այս վանքը դառնում է մայրավանք «այլոց յալովից յայլ եւ այլ քաղաքս Խտալիոյ», այսինքն՝ արդեօք մէջբերուած բառերի տակ կարելի է հասկանալ Խտալիայում բնակուող հայերին, քանզի դժուար է ենթադրել, որ փոքր եկեղեցի ունեցող նորաստեղծ այս վանքը հարուստ վանական աւանդութիւն ունեցող այդ երկրում պէտք է դառնար «մայրավանք» Խտալացիների համար: Հինգերորդ. արդեօք, այստեղ յիշատակուած «Վանդայք Բարսեղեանց կամ Հայ Եղբայրք (Fratr Armeni)» կարելի է նոյնացնել Սեւ Լեռան Բարսեղեանց անունը կրող վանքի հետ, այսինքն՝ որ Մարտիրոս վանահայրը ոչ թէ անյայտ վանքից էր, այլ հէնց Բարսեղեանց մենաստանից, որի անունը եւ վերականգնել էր նորաստեղծ վանքում: Վեցերորդ. փաստօրէն այս հատուածը նկարագրում է Սեւ Լեռան վանքերի յետագայ ճակատագիրը, այսինքն՝ այս տեղեկութիւնը կարող է վերաբերել ոչ միայն տուեալ վանքին, այլեւ բազում այլ վանքերի, որոնք, սկսած նկարագրուած ժամանակաշրջանից վաղուց ի վեր անկում էին ապրում տարբեր պատճառներով:

Ամփոփելով Սեւ Լեռների վանքերի վերաբերեալ իր այս երկում հաւաքած տեղեկութիւնները՝ Ալիշանը նաեւ կարծես թէ ուրուագծում եւ բնութագրում է Սեւ Լեռների տարածքը.

«...իցի՛ւ թէ եւ ի յաջողութիւն՝ հետախուզութեան սրբոց տեղեացն. յորոց հրաժեշտ կալեալ արդ՝ իջցուի յառ ստորոտով ևնցին ի ծովեզրն, ի դաշտայինն ձկեր, եթէ օրէն իցէ այսպէս անուանել զանձուկ միջոցն ծովափնեայ՝ մինչեւ ի լերինսն»²⁵:

Այսպիսով, հայր Ալիշանը հաղորդում է կարեւոր, բազմաբնոյթ եւ բովանդակելի տեղեկութիւններ քննարկուող խնդրի վերաբերեալ: Սակայն, երբեմն, ինչպէս յատուկ է նրան այլ դէպքե-

րում եւս, նա յայտնում է տուեալներ, առանց դրանց աղբիւրը նշելու. այն դէպքում, երբ դրանք օտարալեզու հետազօտութիւններից են վերցրած կարելի է դրանք վերականգնել, սակայն թւում է, որ կան դէպքեր, երբ գիտնականն օգտուել է ձեռագրերից, եւ այս պարագայում միակ աղբիւրը մնում է հայր Ղեւոնդ Ալիշանը:

ՄԱՆԵԱ (ԷՌԵԱ) ՇԻՐԻՆԵԱՆ

Summary

FR. GHEVOND ALISHAN ON MONASTERIES OF THE BLACK MOUNTAIN

MANYA ERNA SHIRINIAN

Ghevond Alishan largely contributed to Armenian Studies. His researches still remain valuable and continue to amaze scholars by the wide scale of his interests. Being a polyglot he used very diverse and various sources, preferring more study of manuscripts; often his study can gain almost a status of medieval source due to information not found elsewhere. Among other important and manifold material, he touched upon the topic of Armenian monasteries of the Black Mountain, trying to find out their location and giving an important information about them. In this context he dealt with the unique phenomenon of many monasteries at the Black Mountain from 6th to 13th centuries as a centres of teaching and learning and scholarship for different nations. The 11th century was the most flourishing and 'international' period for the activities at the Black Mountain's monasteries; it was sort of international 'university' for Greek, Syrian, Latin, Armenian and Georgian monks, ascetics and simply authors, who came in search of a spiritual guide. The monasteries, which belonged to Armenians (at least in the 11th century): Karmir, Shapirin, Areg or Aregni, Vardkan, K'arashit'u, Barsegheanc', Mashkevor, Paghakdziak, Parlahoy etc. There is information on Armenian personae who came to settle in these monasteries as from Armenian itself (like Georg Megrik, Grigor Lorec'i, Kirakos the Philolog, Mxitar Gosh and many others), as well from Cilician Armenia (Stepanos Manuk, Ignatius Sevlernc'i (of the Black Mountain), Nerses Shnorhali, Grigor the Second, Sargis Shnorhali. Ghevond Alishan gives indispensable testimonies by providing a variety of comprehensive and exhaustive information on the issue under discussion, especially when it concerns relationship of these monasteries with Italy. In this regard, the writing called "Sisuan" is especially important; two chapters of this work are dedicated to the monasteries of the Black Mountain. There he gives the names of the Armenian Catholic monasteries, situated on the Black Mountain; some testimonies concerning these monasteries are taken manuscripts or sources known only to him. Of particular interest are the passages, reporting on the further fate of the monks, who lived there and monasteries, which declined starting from the 13th century, in the result of many invasions and attacks.